

KRAJOBRAZ A TURYSTYKA

Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 14
Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 2010

Anna NITKIEWICZ-JANKOWSKA, Grzegorz JANKOWSKI

Uniwersytet Śląski

Wydział Nauk o Ziemi

e-mail: ania.nj@wp.pl, grzegorz.jankowski@us.edu.pl

KRAJOBRAZ KULTUROWY JAKO WALOR TURYSTYCZNY

CULTURAL LANDSCAPE AS A TOURIST VALUE

Słowa kluczowe: krajobraz, forma krajobrazu, atrakcyjność turystyczna, walor turystyczny, produkt turystyczny

Key words: *landscape, form of landscape, tourist attractiveness, tourist value, tourist product*

Streszczenie Termin „krajobraz” po raz pierwszy pojawił się w języku niemieckim już w VIII w. i oznaczał przestrzeń oraz ludność ją zamieszkującą. Stopniowo stawał się bardziej potoczny, by w XVI w. stać się już pojęciem używanym w celu opisanía charakterystycznych cech określonej przestrzeni. Dopiero w wieku XVIII nadano słowu „krajobraz” znaczenie specjalistyczne, zwłaszcza w naukach geograficznych. Ustalono wtedy, że krajobraz to widok lub sceneria widziana z jednego miejsca i będąca odzwierciedleniem jakiegoś fragmentu powierzchni ziemi. Inni badacze wyróżnili strefy przyrodnicze, będące w pewnym sensie rodzajami krajobrazu, które dla potrzeb nauk geograficznych są badane nie tylko z punktu widzenia walorów przyrodniczych, ale również przez pryzmat materialnej oraz duchowej działalności człowieka.

Założenia krajobrazowe stanowią kompleksy atrakcyjne pod względem charakterystycznego typu jak i formy czy też stylu krajobrazu. Wszystko to pozostaje w ścisłym związku z waloryzacją tworzoną na potrzeby kreowania produktu turystycznego.

Abstract *The notation of „landscape” first appeared in German as early as the 8th c. and referred to the space and people inhabiting it. It gradually became more common until the 16th century, when it became a notion used for describing characteristic features of given space. It was not until 18th century that the word “landscape” adopted a specialist meaning, especially in geography-related sciences. That was when “landscape” was agreed to mean a sight or scenery seen from one point and reflecting a fragment of the Earth’s surface. Other scientists distinguished environmental zones, being somewhat types of landscape, which are studied for the purposes of geography-related sciences, not only from the point of view of their natural values, but also in the light of material and spiritual activities of the man.*

Landscape formations may be composed of sets of components which are attractive in terms of both a characteristic type and form of landscape. All that is closely connected with valorization carried out for the needs of creating a tourist product.

WPROWADZENIE

Krajobraz przez wielu turystów traktowany jest jako „wszystko to co nas otacza”, a zatem stanowi dla nich tylko swego rodzaju zbiór obiektywnych cech, nazwanych przez K. Kożuchowskiego (2005) realną zawartością krajobrazu, mających wpływ na atrakcyjność obszaru eksploracji, jednakże analizowanych w sposób subiektywny. Niejednokrotnie więc krajobraz (jako całość założenia) we wspomnieniach z wakacyjnych wyjazdów nie jest nawet wymieniany jako element atrakcyjny, a przecież bez niego nie jest możliwe pełne ukazanie obiektów przyrodniczych i antropogenicznych, które w tych relacjach bywają niejako wyrwane z kontekstu krajobrazowego. Tak więc istotne dla turysty są przede wszystkim zewnętrzne wyrazy „uspołecznienia” środowiska przyrodniczego jakim jest krajobraz kulturowy (Leszczycki, 1977), a więc jego fizjonomiczny wyraz. Celem artykułu jest analiza stopnia zachowania historycznych typów krajobrazów kulturowych Polski, będących dziełem minionych epok oraz próba ich oceny pod kątem zainteresowania turystycznego. Artykuł wykorzystuje nomenklaturę architektury krajobrazu i geografii historycznej.

KRAJOBRAZ W NAUKACH GEOGRAFICZNYCH

Znacznie generalizując można by przyjąć, iż zapoczątkowany przez A. Humboldta kierunek krajobrazowy w geografii wyróżnia swoiste krajobrazy (strefy przyrodnicze), które na potrzeby nauk geograficznych badane są nie tylko z punktu widzenia walorów przyrodniczych, ale również przez pryzmat materialnej oraz duchowej działalności człowieka (Kondracki, 1976). Uważano również (np. na początku XX wieku), że krajobraz to zespół zjawisk wyróżniających jakąś przestrzeń, a to jak wspomniano powyżej stanowić może kryterium waloryzacji.

Nieco inaczej problematykę krajobrazu przedstawiają regionaliści. Dla nich percepcja krajobrazu uzależniona jest od pojęcia „region”. Obecnie pojęcie regionu, nie tylko w geografii jest różnie definiowane, a co za tym idzie również krajobraz jest postrzegany różnorodnie. Jeżeli przyjmie się, że region to współzależność cech przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych (a w ujęciu turystycznym stosunkowo jednorodny obszar, który wyróżnia się z otoczenia określonymi cechami naturalnymi lub nabytymi), to można analizować działalność człowieka na danym obszarze poprzez całokształt warunków przyrodniczych oraz istniejących już form społeczno-kulturowych. Stosunek społeczeństwa do środowiska geograficznego jest więc procesem zmieniającym się w zależności od rozwoju historycznego (Dobrowolska, 1961), czego najlepszym przykładem jest szeroko rozumiany krajobraz kulturowy.

Najmłodsza dziedzina badań krajobrazowych to ekologia krajobrazu, która jest pochodną geografii ilościowej. Zajmuje się ona analizą (niejednokrotnie bardzo wąską) określonych elementów krajobrazu, która jest niezbędna do wyznaczania procedur typologicznych w celu opracowywania planów racjonalnego wykorzystania krajobrazów, jako elementów kreujących potencjalne produkty turystyczne. Według A. Richlinga i J. Solona (1998) krajobraz to heterogeniczna całość funkcjonująca zgodnie

z prawami przyrody, obdarzona zdolnością do samoregulacji i odznaczająca się indywidualizmem. Tak więc pojęcie ekologii krajobrazu, nawiązuje do koncepcji ekosystemów i skupia się na procesach zachodzących w krajobrazie, a nie na jego formie. W tym kontekście W. Matuszkiewicz (1974) widzi krajobraz jako realnie istniejący, przestrzenny i dynamiczny układ strukturalny i funkcjonalny, zaś J. Kondracki i A. Richling (1983) postrzegają go jako formę złożonych geokompleksów o indywidualnej strukturze i wewnętrznych powiązaniach. Szczególne znaczenie takiego podejścia do krajobrazu można zaobserwować w coraz popularniejszej ekoturystyce, dla której bogactwo środowiska przyrodniczego stanowi podstawę większości przedsięwzięć.

Nie można pominąć omówienia wskazanego terminu w ramach percepcji estetycznej i artystycznej, która wydaje się być równie istotnym elementem atrakcyjności krajobrazu. Przedmiotem zainteresowania tych dziedzin jest krajobraz z punktu widzenia form jego „uspołecznienia”, a więc: architektury, psychologii, literatury czy też sztuki.

TYPY I FORMY KRAJOBRAZU

O specyfice krajobrazu decydują czynniki, które tworzą określone jego odmiany. Tymi czynnikami są: morfologia i użytkowanie ziemi. Z punktu widzenia morfologicznego wymienić można tereny o ukształtowaniu płaskim, pagórkowatym, górzystym, stanowiące elementy przestrzenne, na których występują obiekty o charakterze punktowym czy też liniowym, takie jak: skały, jary, doliny, rzeki, jeziora itp. Bardzo często obiekty punktowe i liniowe będąc wyraźną dominantą w przestrzeni stanowią o swoistości krajobrazu, utożsamianego z konkretnym obszarem (np. Wyżyna Krakowsko-Częstochowska, czy przełom Wisły pod Fordonem).

Użytkowanie ziemi tworzy również elementy przestrzenne: łąki, pola, lasy oraz punktowe w postaci zabudowy gospodarczej i przemysłowej czy budowli inżynierskich (obiekty hydrotechniczne, mosty, wiadukty), a także liniowe: drogi, tory kolejowe, itp. Jednakże te elementy użytkowania ziemi w odróżnieniu od jej fizjografii (morfologii) mają z reguły charakter wynikający z antropogenizacji środowiska przyrodniczego (kultura agrarna zarówno historyczna jak i współczesna, procesy urbanizacji oraz industrializacji).

Stopień ingerencji człowieka w środowisko przyrodnicze można przyjąć jako podstawowe kryterium typologii krajobrazu. Wyróżnia się więc trzy zasadnicze jego typy: *pierwotny*, *naturalny* oraz *kulturowy* (Buchwald, Engelhard, 1975).

Krajobraz pierwotny powstał w wyniku działalności czynników przyrodniczych bez ingerencji człowieka. Niektórzy uważają, że na obszarze Polski ten typ krajobrazu praktycznie nie istnieje, jednakże można mówić o niewielkich obszarach takiego krajobrazu, czy też zbliżonego do pierwotnego, które zostały objęte ochroną prawną w formie rezerwatów (np. Puszcza Białowieska). Jako walor turystyczny pełnią te tereny niezwykle istotne funkcje poznawczo-dydaktyczne, stanowiące ważny element krajoznawstwa czy też turystyki rodzinnej.

Innym typem krajobrazu jest *krajobraz naturalny*. Jest to krajobraz, w którym wi- dać już przejawy prymitywnej działalności ludzkiej. Działalność ta uwarunkowała z kolei określone jego odmiany zależne od rodzaju gospodarowania. Najbardziej charakterystyczne formy ukształtowane zostały przez zbieractwo, łowiectwo bądź pasterstwo. Elementy krajobrazu naturalnego można zaobserwować np. w Tatrach w postaci górskiego krajobrazu pasterskiego (zachowane formy gospodarki) na Hali Olczyskiej oraz Hali Kopieniec, w Karkonoszach, w Puszczy Kurpiowskiej. Wskazać tu można także inne formy, takie jak: bagienne obszary Biebrzy, bądź jeziora łobeliowe na Pojezierzu Kaszubskim.

Trzeci typ to *krajobraz kulturowy*. Powstał on w wyniku rozwoju cywilizacyjnego i przez tenże rozwój jest w dalszym ciągu kształtowany. Jest to więc krajobraz, który został przekształcony antropogenicznie w takim stopniu, że trwałe jego istnienie mogą zapewnić jedynie stałe działania człowieka utrzymujące odpowiedni stan tego krajobrazu.

W krajobrazie kulturowym można dodatkowo wyodrębnić dwa podtypy charak- teryzujące specyficzne oddziaływanie człowieka na środowiska. I tak, używając znacznego stopnia ogólności, mówimy o *krajobrazie kulturowym harmonijnym* w wy- padku, gdy gospodarowanie przestrzenią nie dewastuje jej (lub robi to w niewielkim stopniu), a zatem można powiedzieć działania są zgodne z charakterem środowiska przyrodniczego jakiegoś obszaru (np. zrównoważony rozwój obszarów rolniczych Wielkopolski czy też racjonalna gospodarka leśna). Jeżeli natomiast działania czło- wieka zmierzają do nadmiernej eksploatacji, a co za tym idzie do znacznej degradacji i dewastacji środowiska, to mamy do czynienia z *krajobrazem kulturowym dyshar- monijnym*. Przykładem takich terenów mogą być GOP, ROW, czy też tereny wokół wielkich aglomeracji miejskich. Należy nadmienić, że zarówno pierwszy jak i drugi rodzaj krajobrazu stanowi bogactwo walorów turystycznych ściśle związanych z charakterem obszaru na którym występuje (pierwszy dla agro- i ekoturystyki, dru- gi na potrzeby turystyki postindustrialnej i kulturowej).

Jest to niewątpliwie najprostszy podział krajobrazu wynikający z analizy jego podstawowych elementów. Jednak różnorodność sposobów jego użytkowania wraz z nowymi (antropogenicznymi) formami ukształtowania prowadzi do tworzenia licznych nowych rodzajów krajobrazu, np. krajobrazu rolniczego, przemysłowego, miejskiego, zurbanizowanego czy też rekreacyjnego. Jak łatwo zauważyć stanowi to niezwykły potencjał do kształtowania i rozwoju różnych form turystyki.

W ujęciu ewolucyjno-procesualnym można wyróżnić krajobrazy *współczesne* lub *historyczne*. Podstawowym kryterium tego podziału są zmiany formy i technologii gospodarowania z tradycyjnej (historycznej) na współczesną – uprzemysłowioną.

Najwyraźniej ów podział uwidacznia się w analizie określonego obszaru z punk- tu widzenia charakterystycznego ładu przestrzennego, rodzaju zabudowy, typu urbanizacji, jej form architektonicznych czy też stosowania obowiązujących w danej epoce zasad projektowych. Zachowanie wspomnianego ładu przestrzennego wraz z zastosowaniem przyjętych zasad w projektowaniu zarówno zabudowy, jak i go- spodarki doprowadziły do utworzenia określonych form krajobrazowych charakte-

rystycznych dla poszczególnych okresów historycznych. Pamiętać jednak należy, iż formy te niejednokrotnie w wyniku naukowych analiz odczytywane przez badaczy (np. J. Bogdanowski, M. Łuczyńska-Bruzda, Z. Novak) współcześnie są praktycznie niezauważalne. Jednak uczytelnienie w krajobrazie pewnych elementów historycznych może turyście ułatwić jednoznaczne rozpoznanie genezy miejsca, co z kolei wpływa na zwiększenie atrakcyjności turystycznej (np. odsłonięcie wzgórz fortecznych w Srebrnej Górze spowodowało zwiększeniem ruchu turystycznego nie tylko lokalnego).

Próby wydzielenia społeczno-historycznych „założeń” krajobrazowych są ściśle związane z szeroko rozumianą architekturą krajobrazu. W pracach architektów, planistów (prezentujących inżynierskie podejście do krajobrazu jako „obiekty tworzenia”), historyków, socjologów (szukających wspomnianych już elementów uspołecznienia) pojawiają się skonkretyzowane „rodzaje” krajobrazów (odzwierciedlających rozwój cywilizacyjny) w których „tkwią” elementy zagospodarowania czy obiekty z różnych epok historycznych. Pojawiają się więc takie określenia jak: *krajobraz średniowieczny, renesansu, baroku, klasycyzmu* czy w końcu okresu *industrializacji*. Jak już wcześniej wspomniano ich zasadnicze założenia są współcześnie niejasne (co wynika z ciągłej „pracy” człowieka nad krajobrazem), jednak liczne przekazy historyczne (w postaci źródeł pisanych i ikonograficznych) pozwalają na pewne próby wskazania tych historyzmów, co w połączeniu ze współczesnymi pracami konserwatorskimi (mającymi na celu ich uwidocznienie) może stanowić potencjał turystyczny.

Współcześnie przetrwałe elementy *krajobrazu wczesnośredniowiecznego* można dostrzec na Pałukach, gdzie dominantą krajobrazu Pojezierza Żnińskiego jest Biskupin. Równie ciekawym przykładem może być wielka atrakcja turystyczna Wielkopolski jaką jest Ostrów Lednicki ze zrekonstruowanymi pozostałościami wczesnofeudalnej siedziby książęcej.

Średniowieczny krajobraz miejski zdominowany był przez obiekty władz: miejskiej (ratusz, mury miejskie oraz obronne wraz z basztami i wieżami), kościelnej (opactwa, kościoły, kaplice) czy też świeckiej (zamki, wieże i baszty). Do dziś tak zachowane układy widoczne są już w niewielu miejscach, choć panorama Torunia, Chełmna czy też Trzciska Zdrój może stanowić tego przykład. Tworzy go również cały szereg niezwykle atrakcyjnych założeń krajobrazowych zdominowanych przez okazałe gotyckie kościoły (np. Trzebiatów, Chojna, Pelplin).

Przestrzeń pozamiejska tego okresu też podległa pewnym zmianom mającym niejednokrotnie wpływ na współczesną fizjonomię niektórych obszarów wiejskich. Jak wskazują autorzy opracowania „*Możliwości i kierunki rozwoju turystyki w Dolinie Odry*” (2003) we współczesnym krajobrazie doliny Odry zaznaczają się układy przestrzenne wsi (owalnic) zakładanych na prawie niemieckim, stanowiące, podobnie jak układy przestrzenne miast średniowiecznych niewątpliwą atrakcję turystyczną.

Nie można też nie wspomnieć o komponentach współczesnego krajobrazu, mających swoje korzenie w średniowiecznej gospodarce. Liczne pozostałe po ówczesnej gospodarce zbiorniki (stawy hodowlane, młynówki czy zbiorniki zasilające zakłady

przemysłowe) stanowią o wysokiej jakości krajobrazów Parku Krajobrazowego Cysterskie Kompozycje Krajobrazowe Rud Wielkich.

Wykształcone w XVI i XVII w. z krajobrazów średniowiecza *krajobrazy renesansu* są nieliczne i najczęściej formowane były na bazie istniejących średniowiecznych zespołów. Jedynie tereny nowo zagospodarowywane nosiły znamiona charakterystyczne tylko dla doby renesansu, na które składają się: komponowanie perspektywicznych zamknięć, wnętrz ulic i placów, powiązanie układów urbanistycznych z dalekimi widokami oraz dbałość o walory krajobrazowe. Najcenniejszym przykładem renesansowej przestrzeni miejskiej jest wpisana już w 1992 roku na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO starówka Zamościa. To wielce przemyślane założenie urbanistyczne jest przykładem kształtowania krajobrazu miejskiego w oparciu o funkcjonujące ówczesnie koncepcje miasta idealnego. Znaczenie renesansowych założeń krajobrazowych dla turystyki ma swoje odzwierciedlenie w funkcjonującym Szlaku Renesansu.

Okres *baroku* (XVII – XVIII w.) zaznaczył się w krajobrazie wchodzeniem na tereny trudne do zagospodarowania i tworzeniem przez to nowych, niejednokrotnie obcych form osadniczych (osadnictwo wołoskie w górach jak również tzw. osadnictwo olenderskie na Żuławach czy też terenach podmokłych w Wielkopolsce), które pozostawiło nie tylko specyficzne formy krajobrazowe, ale również ogrom obiektów dziedzictwa kulturowego. Spośród nich największe znaczenie w kształtowaniu krajobrazu miały wielkie barokowe założenia pałacowo-parkowe. Podstawowym elementem w ich kompozycji były proste geometryczne aleje wytyczone w kilku rzędach, wiązane niejednokrotnie w układy skierowane na charakterystyczne punkty krajobrazu. Do najcenniejszych obiektów zaliczyć można takie założenia jak Łańcut, Wilanów czy też Rudy Wielkie koło Rybnika. Oprócz tego istnieje wiele obiektów o mniejszej skali, przedstawiających sobą szczytkowe założenia barokowych parków, których zalety estetyczne stanowią walor turystyczny.

Pozostałościami po krajobrazach doby *klasycyzmu* są różnej wielkości dwory i dworki typu wiejskiego. Żelazowa Wola, Rogalin, Milicz, to tylko nieliczne obiekty, których fizjonomia założenia przestrzennego wyraźnie wskazuje na okres powstania. Są to też obiekty mające niebagatelne znaczenie jako obiekty dziedzictwa kulturowego regionu występowania.

Rewolucja przemysłowa tworząc swoiste *krajobrazy industrialne* odcisnęła swe silne i negatywne piętno na postrzeganiu przestrzeni. Powstają, istniejące do dziś, założenia miast przemysłowych (Łódź, liczne miasta konurbacji górnośląskiej jak również dzielnice przemysłowe Poznania, Wrocławia), które pozostawiły w krajobrazie liczne, do niedawna negatywnie traktowane dominanty (wielkie hale, kominy, szyby, piece hutnicze, osiedla robotnicze). Szybki rozwój turystyki, a przede wszystkim ewolucja potrzeb turystycznych spowodował współczesne zainteresowanie tymi obiektami. Odpowiednio zrewitalizowane i szeroko udostępnione stanowią podstawę rozwoju turystyki poprzemysłowej (np. obiekty na Szlaku Turystyki Poprzemysłowej Górnego Śląska).

Jak wynika z powyższych rozważań, ewolucja krajobrazu zaznaczająca się w jego fizjonomii odbywała się przede wszystkim na poziomie jego stopniowej antropogenizacji, zamkniętej w pewne ramy czasowe zależne od stopnia rozwoju i postępu cywilizacyjnego (zarówno planistyczne, społeczno-gospodarcze jak i wynikające z istniejących kanonów estetycznych).

KRAJOBRAZ A TURYSTYKA

W literaturze przedmiotu walory turystyczne bardzo często definiowane są jako „składniki środowiska geograficznego, które potrzebne są dla wypoczynku i regeneracji sił człowieka, te osobliwości krajoznawczo-przyrodnicze i te przejawy działalności ludzkiej, które wzbogacają wiedzę turystów o kraju oraz dobra dostępność komunikacyjna i zagospodarowanie turystyczne, pozwalające na uprawianie turystyki kwalifikowanej” (Kruczek, Kurek, Nowacki, 2006; Baranowska-Jonata, 1974; Mazur, 2003). Jeżeli zatem turystyka jest zjawiskiem społecznym realizowanym w przestrzeni, to jak wynika z powyższej próby zdefiniowania walorów turystycznych, krajobraz jest nie tylko walorem sam w sobie (jako całość), lecz poprzez swoją złożoność zawiera obiekty o różnym pochodzeniu (przyrodniczym i kulturowym), mogące funkcjonować jako samodzielne atrakcje turystyczne.

W ocenie atrakcyjności krajobrazu istotna jest jego percepcja. Krajobraz może być percypowany kompleksowo – holistycznie, jako walor miejsca, gdzie całościowe założenie krajobrazowe jest wystarczającą atrakcją, lub przez funkcjonalność, a więc możliwość wykorzystania poszczególnych komponentów krajobrazu w realizowanej formie turystyki (jeziora, góry – turystyka wypoczynkowa, jaskinie, pomniki przyrody itp. – turystyka poznawcza, rzeki, stawy, lasy, wysokie góry – turystyka specjalistyczna).

Walory krajobrazu mają więc duży wpływ na rozwój różnych rodzajów turystyki. Te związki i zależności, stały u podstaw podziału walorów turystycznych dokonanego przez G. Gołębski (2002), a także T. Lijewski, W. Mikułowski, J. Wyrzykowski (2002), którzy określili walory jako wypoczynkowe, krajoznawcze (przyrodnicze i kulturowe) oraz specjalistyczne, uznając je za najistotniejsze, będące głównymi motywami podróży.

U podstaw rozwoju turystyki stoi zawsze chęć wyjazdu, którą można określić jako pewien motyw skłaniający do ruchu turystycznego. Z punktu widzenia eksploracji środowiska geograficznego można wyróżnić przykładowe typy turystów, dla których specyficzne elementy krajobrazu obszarów destynacji turystycznej, będą miały wpływ na podjęcie decyzji o podróży (np. typ: poznawczy nastawiony na obcowanie z naturą, zadaniowy, dla którego głównym zadaniem będzie poznanie tożsamyh z obszarem eksploracji form krajobrazowych, turysta kwalifikowany – kajakarz, rowerzysta, jeździec) (Przeclawski, 2004).

Różnorodność typologii turystów wskazuje na bardzo istotny fakt, że każdy turysta charakteryzuje się swoistą percepcją krajobrazu, w zależności od intensywności oddziaływania czynników wewnętrznych (psychologicznych i osobowościowych)

jak i zewnętrznych (społecznych, kulturowych, ekonomicznych i środowiskowych). Czynniki te wpływają na przetwarzanie przez niego informacji (a więc reagowanie poznawcze, afektywne i behawioralne), co niewątpliwie ma znaczenie dla rozwoju turystyki (w tym także kreowaniu produktów turystycznych opartych o walory krajobrazu) gdyż w znacznym stopniu wpływa na podejmowanie decyzji o wyjeździe.

PODSUMOWANIE

Istotną grupą czynników motywujących do wyjazdów turystycznych są elementy krajobrazu (zarówno przyrodnicze - położenie geograficzne, ukształtowanie powierzchni, klimat, wody powierzchniowe, szata roślinna, jak również kulturowe – zabytkowe obiekty, specyficzne cechy i zasady zagospodarowania przestrzeni, folklor itp.). To one bowiem wpływają na ocenę atrakcyjności turystycznej danego miejsca oraz wskazują na możliwości turystycznego wykorzystania. Te swoiste zasoby krajobrazu, odpowiednio przygotowane i przystosowane do obsługi ruchu turystycznego (zagospodarowanie turystyczne, dostępność komunikacyjna) stanowią potencjał turystyczny odwiedzanego miejsca określany mianem walorów turystycznych. Walory te dzięki istniejącym potrzebom podróżowania pozwalają na wykreowanie produktu turystycznego (Nitkiewicz-Jankowska, 2009), którego istotnym elementem jest właśnie krajobraz.

LITERATURA

- Baranowska-Jonata M., 1974: Wartości graniczne klas walorów turystycznych dla różnych form ruchu turystycznego. Instytut Turystyki, Oddział w Krakowie, Kraków.
- Bogdanowski J., 1994: Droga od percepcji do ochrony i kształtowania krajobrazu. [w:] O percepcji środowiska. Praca zbiorowa. Instytut Ekologii PAN, z. 9, Warszawa, s. 149-172;
- Bogdanowski J., Łuczyńska-Bruzda M., Novák Z., 1979: Architektura krajobrazu. PWN, Warszawa, Kraków;
- Buchwald K., Engelhard W. (red.), 1975: Kształtowanie krajobrazu i ochrona przyrody, PWN, Warszawa.
- Dobrowolska M., 1961: Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku. PWN, Warszawa.
- Kompendium wiedzy o turystyce. Red. G. Gołembski. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, Poznań 2002.
- Kondracki J., 1976: Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej. PWN, Warszawa;
- Kondracki J., Richling A., 1983: Próba uporządkowania terminologii w zakresie geografii fizycznej kompleksowej. Przegląd Geograficzny, t. 55, z. 1, s. 203-219.
- Kożuchowski K., 2005: Walory przyrodnicze w turystyce i rekreacji. Wydawnictwo Kurpisz S.A., Poznań.

- Kruczek Z., Kurek A., Nowacki M., 2006: Krajoznawstwo. Zarys teorii i metodyki. Proksenia, Kraków.
- Leszczycki S., 1977: Geografia a planowanie przestrzenne i ochrona środowiska. PWN, Warszawa.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2002: Geografia turystyki Polski. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Mazur B., 2003: Geografia turystyczna. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Możliwości i kierunki rozwoju turystyki w Dolinie Odry. (red. S. Liszewski), Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, 2003.
- Nitkiewicz-Jankowska A., 2009: Koncepcja markowego produktu turystycznego strefy przygranicznej województwa śląskiego. Wydział Zarządzania i Ekonomiki Usług, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, maszynopis pracy doktorskiej.
- Przeclawski K., 2004: Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki. Wydawnictwo Albis, Kraków.
- Richling A., Solon J., 1998: Ekologia krajobrazu. PWN, Warszawa.